

Uvod

Je li prikaz razvoja industrije jednoga grada u relativno kratkom razdoblju, razdoblju od samo pet godina, dovoljan *raison d'être* za cijelu jednu knjigu? I zašto je upravo to razdoblje tako posebno da mu treba posvetiti toliku pozornost? Među nekoliko razloga, može se sa sigurnošću navesti da je u razdoblju o kojem govorimo međuratna Jugoslavija vodila sustavan popis industrije, te se jedino za taj kratki period u međuraću na temelju odabranih pokazatelja može statistički potkrijepiti analiza razvoja industrije Zagreba. Isto tako, to se petogodišnje razdoblje u gospodarskom i političkom smislu nalazi između dva velika događaja — velike ekonomske krize i Drugog svjetskog rata, te na neki način predstavlja kraj jedne vrlo turbulentne ere, pogotovo u Srednjoj i Jugoistočnoj Europi. Ujedno, u literaturi se navodi da je to razdoblje ekonomskog rasta koje se podudaralo s vladom Milana Stojadinovića i njegovom novom ekonomskom politikom.

Iz tih razloga ova knjiga počinje širom kontekstualizacijom gospodarskog položaja Kraljevine Srba Hrvata i Slovenaca, poslije Kraljevine Jugoslavije unutar Srednje i Jugoistočne Europe između dva svjetska rata. Naglasak je stavljen na probleme koji nastaju stvaranjem novih država nakon Prvog svjetskog rata te na nastale promjene unutar novih gospodarstava. Razdvojene državnim granicama od svojih prijašnjih gospodarskih cjelina, nove države suočene su s različitim izazovima. Ono što im je zajedničko jest imperativ ekonomskog nacionalizma, odnosno nastojanje da u novim okolnostima izgrade nacionalna gospodarstva koja će biti neovisna o vanjskim čimbenicima. Kada je riječ o zemljama europskog jugoistoka, posebno do izražaja dolazi potreba za sveobuhvatnom industrijalizacijom, s čime je povezana i uloga Njemačke, osobito nakon 1934. godine. U zasebnom dijelu prikazana su glavna obilježja ekonomskog razvoja Kraljevine SHS / Kraljevine Jugoslavije koja pokazuju zakašnjele modernizacijske procese, zlorabu političke moći, lošu administraciju i veliku korupciju. Sve navedeno uzrok je slabe gospodarske razvijenosti, međutim uz osjetne regionalne nejednakosti koje su se u posljednjem desetljeću, 1930-ih, nastojale dr-

žavnim intervencijama umjetno nivelirati. Posljednji dio prvog poglavlja pregled je ekonomskih politika Kraljevine SHS / Kraljevine Jugoslavije, podijeljen u četiri karakteristična razdoblja s naglaskom na treće, koje se poklapalo s razdobljem najdulje vlade Kraljevine Jugoslavije. Njezinu su okolicu činili Milan Stojadinović, Anton Korošec i Mehmed Spaho, a dobila je i naziv »bankarsko-klerikalno-begovska politička kombinacija«. Predsjednik vlade i ministar vanjskih poslova Stojadinović iznoseći vladinu deklaraciju pred Narodnom skupštinom 1935. istaknuo je potrebu gospodarskog snaženja zemlje u svim smjerovima, a godinu poslije najavio je i novu ekonomsku politiku koja je formalno bila povratak industrijalizaciji zemlje. Nužno se stoga nameće i istraživačko pitanje je li, u kojoj mjeri i na koji način proklamirana nova ekonomska politika utjecala na razvoj i strukturu industrijske djelatnosti u Zagrebu.

U drugom poglavlju, pod naslovom »Pretpostavke razvoja zagrebačke industrije«, razmatraju se prirodni i društveni čimbenici koji su utjecali na razvoj Zagreba u jedno od industrijskih središta Kraljevine SHS / Kraljevine Jugoslavije. Za razvoj industrije pojedinog područja vrlo su važni prirodni uvjeti, a radi se ponajprije o geografskom položaju, odnosno o prometno-geografskom položaju koji Zagrebu omogućava pogodne i raznovrsne veze s drugim dijelovima zemlje, ali i s ostalim dijelovima europskog prostora. Uz taj čimbenik, razvoju industrije u Zagrebu najviše je pridonio visok udio radno-sposobnog stanovništva u njegovoj blizini. Stanovništvo prenaseljenog sjeverozapadnog zaleđa Zagreba prirodno je gravitiralo gradu i imalo ključnu ulogu u njegovu demografskom razvoju. A prometnice, ponajprije Zagorska pruga, olakšale su tranziciju agrarnog viška radne snage u radni potencijal zagrebačke industrije. Na temelju rezultata popisa stanovništva 1931. sažeto se donose prikazi i opisi pokazatelja odabranih strukturno-demografskih karakteristika područja Splita, Osijeka i Zagreba, kao što su stanovništvo prema spolu i dobi, pismenosti, aktivnosti i zanimanju. Rezultati pokazuju kako je Zagreb imao najpovoljniji omjer mladog i starog stanovništva te najveći postotak pismenog stanovništva, što je bitno sa stajališta društveno-gospodarskog razvoja. Ekonomska struktura stanovništva istodobno pokazuje da je Zagreb u međuratnom razdoblju bio industrijsko središte, ali s izrazito razvijenim ostalim funkcijama koje proizlaze iz njegove uloge središta gospodarske živosti šireg značenja. Povijesni pregled razvoja industrije u Zagrebu od prvih, pionirskih industrijskih poduzeća do 1934. godine svojevrsan je uvod u središnju temu knjige. Naime, Zagreb je do početka 20. stoljeća učvrstio svoj položaj gospodarskog središta Hrvat-

ske i Slavonije premda sve do raspada Austro-Ugarske Monarhije nije dostigao stupanj razvijenog industrijskog središta. No u međuratnom je razdoblju industrijska djelatnost u njemu bila u porastu. Najbrži napredak ostvaren je do velike ekonomske krize 1929., a potom je nastupilo razdoblje stagnacije, premda su određeni pokazatelji proizvodne sposobnosti industrije upućivali na dobru likvidnost i stabilno poslovanje zagrebačkih industrijskih poduzeća u razdoblju nakon krize.

Središnji dio knjige značenjem, ali i opsegom predstavlja prikaz industrijskih grana u Zagrebu od 1935. do 1939. te je analiza razvoja industrije na mikrorazini na temelju poslovanja poduzeća iz različitih industrijskih grana koja su u tom razdoblju imala u Zagrebu proizvodne pogone, tvornice ili samo sjedišta. Za izradu tog dijela korišteni su statistički podaci o industriji prikupljeni u razdoblju od 1934. do 1939. temeljem Zakona o zemaljskoj odbrani iz 1931. Podatke je prikupljala Inspekcija zemaljske odbrane od 1934. do 1938., kada je taj posao preuzela statistička služba Ministarstva trgovine i industrije. Pri izradi središnjeg dijela rada, koji je i statistička analiza, korišteni su sljedeći statistički podaci: podatak o uloženom kapitalu, pogonskoj snazi, prosječan broj zaposlenih, vrijednost godišnje proizvodnje te vrijednost izvoza. U obzir su uzeti i podaci o godini osnutka, vrsti, tj. obliku organizacije poduzeća te porijeklu vlasništva. Na samom početku istraživanja, kao metodološki problem, nametnulo se pitanje kako postupiti kada pojedino industrijsko poduzeće ima sjedište u Zagrebu, ali se tvornica, odnosno industrijski pogon nalazi izvan njega ili poduzeće ima više proizvodnih pogona. Takvih industrijskih poduzeća bio je priličan broj, pa je kao jedinicu analize trebalo uzeti industrijsko poduzeće, a ne tvornicu, odnosno proizvodni pogon (od toga se odstupalo jedino u jednom slučaju u kojem je poduzeće imalo proizvodne pogone u dvije industrijske grane). Na taj način moguće je pratiti promjene u integraciji poduzeća i/ili promjene u njihovim nazivima. Jednako tako, moguće je pratiti promjene u investicijama, kao i sve druge promjene nastale tijekom poslovanja.

Uz pregled industrijskih grana i analizu industrijskog razvoja navedenog razdoblja, te vrednovanje položaja industrije, prikazani su oblici poslovnih i strukovnih udruživanja industrijskih poduzeća. Od poslovnih udruživanja izdvojen je kartel kao najznačajniji oblik horizontalne koncentracije poduzeća. Uz kartel, kao oblik udruživanja poduzeća s ciljem jednostranog, monopolističkog diktiranja cijena i proizvodnje, istaknut oblik poslovnog udruživanja preko vlasničkih udjela je i koncern. Kao karakterističan primjer industrijsko-bankarske vlasničke unije izdvojen je koncern Pr-

ve hrvatske štedionice. Od strukovnih udruženja prikazano je djelovanje Trgovinsko-industrijske komore u Zagrebu, odnosno njezina Industrijskog odsjeka u razdoblju od 1935. do 1938., te djelovanje Udruženja industrijalaca Savske banovine i konačno Industrijske komore, koja je nastala diobom Trgovinsko-industrijske komore 1938. godine. Posebno su istaknute okolnosti koje su dovele do dijeljenja Trgovinsko-industrijske komore, te uloga koju je imalo Udruženje industrijalaca Savske banovine na čelu s Vladimirom Arkom pri osnivanju Industrijske komore.

Na kraju ovog uvodnog djela potrebno je reći da je knjiga prvotno zamišljena kao cjelokupan prikaz svih industrijskih poduzeća koja su poslovala u Zagrebu. Međutim, zbog ograničenosti arhivskih izvora, ponajprije onih iz fonda Ministarstva trgovine i industrije Kraljevine Jugoslavije, odnosno iz dosjea industrijskih poduzeća, koji je dijelom manjkav, to nije bilo moguće. Naime, nedostaju dosjei određenih poduzeća, i to zato što su izdvojeni i premješteni u različite fondove te im je teško ući u trag. Ipak, takvih slučajeva nije mnogo, no svakako bi ovaj prikaz bio tada cjelovitiji i precizniji. Zato je ovo istraživanje svojevrsno sondiranje i pokušaj da se odrede okviri u kojima se razvijala industrija u Zagrebu.